

Ликова В.В.,

Кандидат історичних наук, Запорізький національний університет

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ДЕРЖАВНОГО СЕЛЯНСТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Анотація. У даній статті автор розглядає правове становище державних селян як єдиної соціальної категорії Південної України в першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: селяни, правове становище, соціальна категорія.

Питання правового становища та регулювання державних селян Російської імперії загалом та безпосередньо Південної України розглядалося дослідниками з ХІХ ст. В цей час головну увагу вони приділяли питанням оподаткування селян та підготовці реформи 1861 р. (В. Вешняков, В. Семевський). Згодом правове становище селян розглядалося у контексті вивчення специфіки розвитку їх господарств та особливостей землеволодіння і землекористування (І. Анцупов, М. Дружинін, Т. Лазанська та ін.). На сучасному етапі дослідники намагаються в узагальнених та спеціалізованих дослідженнях розглянути особливості історії державних селян, в тому числі й специфіку їх правового буття (М. Ковальчук, А. Тесля) [1].

Звання вільних сільських обивателів було закріплено за державними селянами у дев'ятому томі Зводу законів Російської імперії, виданому у 1832 р. [2-3]. Проте, фактично вони, як й інші розряди селянства, перебували у феодальній залежності від держави. Особливість становища державних селян полягала в тому, що в них не було самої залежності від приватного землевласника, їх не можна було продавати та безконтрольно позбавляти майна і господарства. Від поміщицьких селян державні відрізнялися своїми майновими правами. Господарство приватновласницьких селян не було захищене від дій та зазіхань поміщика, а державні селяни могли відстоювати свою власність у суді, на сільських зборах, мали право купувати землю у приватну власність, укладати майнові та грошові угоди, мали менше обмежень у торговельній діяльності та промислах. Усе це сприяло розвитку господарств державних селян — землеробства, скотарства, ремісництва.

Селянська громада в державних селах мала певну самостійність та владу, чого не було у поміщицьких селян. Державні селяни мали право брати участь у діяльності органів місцевого управління та суду — вони мали своїх представників у повітових та совісних судах. Більша свобода державних селян та розвиток їх господарств спонукала уряд розширювати їх економічні права. Селянам було дозволено купувати у власність землю, будувати постійні двори, торговельні місця у своїх селах та інших місцях тощо.

Порівнюючи становище державних селян з іншими станами та групами населення Російської

імперії, можна говорити про те, що найближчими до них були міщани. П. Ридзюнський з цього питання зазначає: «Порівнюючи правове становище міських станів та селянства, ми не знаходимо тут чіткої та різкої відмінності. Більше за все подібність у міщан та державних селян: аналогічні грошові та натуральні повинності на користь держави, кругова порука та залежність від миру, а також майже однакові правові обмеження. Якщо міщани почували себе дещо вільніше... в силу свого економічного побуту: міщани менше займались землеробством, а поземельні їх відносини, що були в основі феодальної залежності селян, які належали державі, для міщан не мали такого значення» [4, с. 63-64]. М. Дружинін так визначав становище державних селян: «Державні селяни займали проміжне становище між поміщицькими селянами та вільними людьми. Вони визнавались суб'єктами цивільного та публічного права і в той же час повністю залежали від феодальної державної влади. Держава прагнула розширити та посилити феодальну експлуатацію цієї категорії землевласників і в той же час була змушена санкціонувати та розширити їх права» [5, с. 38].

Серед землеробського населення Російської імперії категорія державних селян була, так би мовити, найбільш привілейованою. До реформ Петра I держава проводила таку політику, що землі, на яких мешкали селяни, які не мали господарів, були казенними, а відповідні виплати, що збиралися з «чорних» селян, були виплатами власнику землі, тобто державі [6, с. 111]. Відповідно до цього держава забороняла селянами відчужувати землі в приватну власність [7, т. 15, с. 962]. Після реформ Петра I статус державних селян було визначено як поміщицьких, власником землі яких є держава, по відношенню до якої селяни мали відбувати приватновласницькі повинності. Відповідно, за Петра I всі селяни, які мешкали на державних землях, були перетворені на оброчних. Окрім державного податку, для них був визначений оброчний збір, розміром у 40 коп. Аргументувалося це тим, що державні селяни не відбувають повинностей на користь поміщиків, а введення додаткового податку зрівняє їх з приватними селянами.

За правління Олександра I статус державних селян все більше відрізняється. Головною відмінністю стає визнання за ними права власності на землі та права купувати земельні ділянки. Законодавча база щодо розміру земельної ділянки державних селян, їх права власності на землі формувалася протягом ХVІІІ — першої третини ХІХ ст.

У листопаді 1797 р. було прийнято закон, за яким, по-перше, розмір селянської ділянки визна-

чався у 15 десятин; по-друге, для малоземельних селян, які не мали у своєму користуванні 15-десятинної ділянки, була передбачена додаткова нарізка земель, а при її неможливості — переселення селян у райони з достатньою кількістю вільних земель. Головне значення закону полягає в тому, що в ньому говорилося про власність державних селян на землі: «на тих землях, що нині селянам належать» [7, т. 24, с. 807]. Визнавалося також право власності селян на млини, які вони збудували на своїх землях [7, т. 24, с. 807]. Деякі автори пропонують розглядати цей документ як своєрідну законодавчу обмовку, оскільки він був виданий у формі сенатського наказу на основі затвердженої доповіді, «а, відповідно, за статусом, не міг претендувати на новацію, але повинен був підтверджувати та вирішувати окремі казуси на основі вже існуючого порядку» [8, с. 497]. Спираючись на даний закон, можна також говорити про двоїстість стану тих державних земель, що оброблялися селянами [9, с. 283].

У 1801 р. державні селяни, як і купці та міщани, отримали право купувати незаселені землі [7, т. 26, с. 862]. Право купівлі та продажу, застави й передавання в будь-який спосіб таких ділянок було підтверджене додатковим законом 1817 р. [7, т. 34, с. 48]. Значним у питанні селянського землеволодіння був 1823 р., коли селянські громади отримали право купівлі земель як юридичні особи [7, т. 38, с. 802]. З цього моменту куплені землі вже юридично, на формальному рівні, вважалися селянською власністю [6, с. 118].

Селяни мали право торгувати продуктами сільського господарства. Численні заборони, що обмежували їх діяльність у цій сфері, не ставали на заваді господарям, які хотіли збути свою продукцію. Це спонукало уряд до надання селянам більше свободи та можливості при торгівлі у містах та на ярмарках. У наказі Петра I за 1711 р. зазначалося: «Оглянути і якщо не буде жодних перепон, то дозволити всякому чину торгувати з таким самим митом, а замість десятої деньги, за пропорцією з торгівлі класти» [7, т. 4, с. 721]. Результатом цього наказу був дозвіл Сенату на вільну торгівлю за умови сплати звичайного мита [10, т. 5, с. 441]. Така ситуація не відповідала інтересам купецтва і згодом були накладені нові обмеження на селянську торгівлю. У 1745 р. селянам було дозволено торгувати виключно у великих селах, розташованих на великих дорогах, подалі від міст. Торгувати можна було певними товарами, що відповідали сільським потребам: зняряддями праці, одягом, гарбами та ін. Усі ці обмеження мали на меті захист прав купецтва: «аби купецтву шкоди і в торгах їх зменшення не було» [7, т. 12, с. 441].

Митний статут 1755 р. розширив права селян на торгівлю — він дозволив їм без перешкоди торгувати хлібом та іншими продуктами харчування [10, т. 14, с. 462]. Маніфест 1801 р. дозволив селянами вести вільну торгівлю з іншими, «заморськими», країнами. У 1812 р. було дозволено торгувати сільськими продуктами без мита, а іншими товарами — за умови отримання торгових свідоцтв [7, т. 32, с. 190]. У 1814 р. право торгівлі отримали представники

всіх станів та соціальних груп, оскільки: «Якщо заборонити всім цим торговцям їх обороти, то не лише ярмарок не принесе й десятої частини прибутку проти попереднього, але й заведений там досить значний заїжджий двір щороку занепадатиме» [7, т. 32, с. 807]. У 1815 р. було проголошено право селян вести роздрібну торгівлю не лише у власних губерніях, але й в усіх інших губерніях також [7, т. 33, с. 143]. Маніфест 1824 р. увібрив у себе всі отримані селянським станом полегшення у справах торгівлі. За цим документом торгуючі селяни були розділені на шість категорій у відповідності із проголошеним капіталом та обраними торговими свідоцтвами. Найзаможніші селяни отримували купецькі права I та II гільдій на оптову торгівлю та заведення промислових підприємств. Інші селяни отримували права купців III гільдії, або торгуючих міщан чи посадських і дрібних торговців. У той же час особисті права купців I та II гільдій селяни не отримували і сплачували дещо більші торгові мита. У 1827 р. ця відмінність була скасована і ціна селянських свідоцтв була прирівняна до купецьких [10, т. 2, с. 1088].

Вище вже згадувалося про дозволи селянам організовувати промислові підприємства. Наказ 17 березня 1775 р. надав право «всім і кожному заводити стани і рукоділля, не вимагаючи на то дозволу». Наказ 1818 р. дозволив державним, удільним та поміщицьким селянам створювати фабрики та заводи за умови сплати мита й згоди від начальства [7, т. 35, с. 653]. У 1806 р. селяни отримали дозвіл будувати морські кораблі, а з 1826 р. вони могли відкривати у поселеннях фабрики без торгових свідоцтв [10, т. 1, с. 685].

Торгові та промислові права селян тягли за собою зростання зобов'язань. Традиційно за селянами було закріплено право брати участь у підрядах, які не були цікавими для купецтва — очищення нечистот, лагодження печей тощо. Законодавчо цей звичай був закріплений у 1811 р. [7, т. 31, с. 845]. У 1810–1812 рр. селянам було дозволено брати участь у торгах на утримання поштових станцій, а з 1823 р. вони могли брати підряди та постачання без надання грошової застави [7, т. 31, с. 457; т. 32, с. 371; т. 38, с. 1314]. Право отримувати та надавати грошові зобов'язання селяни отримали у 1825 р.

Право купувати землі у власність, з дозволу Казенних палат, селяни отримали у 1766 та 1788 рр. Це могли бути прилеглі до поміщицьких володінь «малі села» за ціною 30 крб. за особу [7, т. 17, с. 612, т. 22, с. 1125]. Незаселені землі селяни змогли купувати з 1801 р., як і міщани та купці. Додатковим законом 1817 р. було підтверджено право покупців продавати, закладати чи поступатися цими земельними ділянками.

Таке правове становище державних селян підвищувало можливість їх мобільності — для поїздки на ярмарки, переселятися для торгівлі у міста тощо. Окрім довгострокових паспортів, селяни могли отримати паспорт на півроку, а згодом — особливі білети на випадок короткострокової відсутності — на один, два чи три місяці. У випадку необхідності, селяни могли виходити не далі 30 верст від свого

місяця проживання без будь-якого посвідчення особистості [5, с. 82].

Згідно з наказом 1824 р., перехід державних селян в інші стани мав здійснюватися за розпорядженням Казенної палати, щоб уникнути «шкідливої для їх благоустрою затримки» та «самого зменшення їх капіталів, що тривалий час залишаються без обороту та використання, і від цього природного зменшення державних прибутків» [7, т. 39, с. 225]. За три роки селяни отримували право подавати прохання про перехід в інший стан не лише за місцем свого проживання, але й за місцем майбутнього переселення. У 1824 р. були відмінені правила про стягування податків з тих, хто переселявся, по двох губерніях та двох званнях. У 1831 р. було дозволено переходити в купецтво та міщанство тим селянами, які ще не відбули рекрутської повинності, при виконанні ними певних умов [10, т. 2, с. 1003]. Уряд визнавав, що перехід селян у міста та право мати там нерухомість буде на користь «самих селян, надаючи їм нові засоби до вигідного використання їх власності та розширення кола їх промисловості, стільки й для міст, особливо повітових, благоустрій яких може покращитися збільшенням народонаселення та полегшенням мешканців у відбудовуванні повинностей» [10, т. 2, с. 1003]. При переселенні до міст селяни не повинні були надавати будь-яких свідочств про те, що вони звикли до промислу, що вони мають у місці облаштування та що їх земля не пустуватиме. Навіть у випадку роздроблення сім'ї селяни могли переселятися на нові місця за згоди громади та наявності коштів для існування членів родини, які залишалися у селі. За новим законом селяни також повинні були сплачувати податки не за три, а лише за один рік та бути затвердженими у благонадійності домогосподарями міста [10, т. 7, с. 913].

З 1830 та 1834 рр. державні селяни Південної України отримали право переходити до лав вільних матросів для забезпечення флоту матросами, суднобудівельниками, шкіперами [10, т. 5, с. 148]. Таким правом користувалися також міщани, вільновідпущені та різночинці. Державні селяни, які вступили в цехи вільних матросів, користувалися пільгами протягом двадцяти років, після яких вони та їх сім'ї звільнялись від сплати податків та повинностей, військового постю. Вони також мали право зберігати за собою земельну ділянку на загальних засадах — кожна сім'я мала забезпечити одного чоловіка для навчання в екіпажах військово-морського флоту протягом п'яти років, потім вони повинні були служити ще п'ять років за наймом на торговельних судах. Після завершення служби, вони отримували патент досвідченого матроса та могли найматися на комерційні кораблі. Сім'ї вільних матросів звільнялись від сплати податків, військового постю та рекрутського набору. Проте з 1874 р. вільні матроси Південної України мали відбувати військову повинність на загальних засадах.

Селяни казенних селищ були пов'язані круговою порукою, затвердженою законом у 1769 р. Таким чином, селяни громади несли спільну відповідальність за сплату податків і в тих випадках, коли бідніші селяни не могли сплатити податки,

за них мала сплачувати сільська громада. Законами від 30 березня 1799 р. та 16 травня 1811 р. були визначені два строки для внесення податків — 1 березня та 15 грудня [7, т. 31, с. 649]. У випадках, коли селяни не вносили всю суму податку, на місце виїжджав земський суд та стягував недоїмки. Суд був зобов'язаний щотижня сповіщати губернське правління про результати стягування податків. У випадках, коли суд не отримував очікуваної сплати боргів, селянських виборних арештовували та направляли в робочі дома. У 1828 р. уряд дещо пом'якшив свої вимоги: відтепер виборні повинні були направлятися у робочі дома лише у тих випадках, коли вони були винні в недостатньо активному стягуванні податків, а боржників можна було відпускати з робочих домів у власні селища на польові роботи.

Таким чином, з правової точки зору, державні селяни займали проміжне положення між кріпосними та привілейованими групами суспільства Російської імперії, найбільш близькими до них були міщани.

Протягом усього часу існування даної соціальної категорії, держава намагалася, з одного боку, домогтися найбільш ефективного економічного регулювання цією категорією, з іншого, поетапно, але постійно розширювала її права. В той же час, цікавою є правова диференціація різних груп державних селян всередині категорії, викликана їх різним історичним минулим та особливою зацікавленістю держави в певних групах селян, колоністах.

Література

1. Анцупов И.А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. / Анцупов И.А. — Кишинев : Карта Молдавиянскэ, 1966. — 262 с.; Вешняков В. Историческое обозрение происхождения государственных крестьян // Журнал Министерства Государственных Имуществ. — 1857. — Ч. LXII. — Р. II. — С. 13-35, 87-98; Ч. LXV. — С. 56-96; Вешняков В. Крестьяне-собственники в России: Ист.-стат. очерк В. Вешнякова. — СПб: Тип. В. Безобразова и К., 1858. — 134 с.; Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — Т.1. — 633 с.; Кабузан В.М. Заселения и освоения Таврийской губернии у другой половине XVIII — первой половине XIX ст. // Украинский историчний журнал. — 1969. — № 12. — С. 85—91; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). — М.: Наука, 1976. — 306 с.; Ковальчук М.А., Тесля А.А. Земельная собственность в России: правовые и исторические аспекты XVIII — первая половина XIX вв. — Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2004. — 190 с.; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. — К.: Наукова думка, 1989. — 114 с.; Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России во второй половине XVIII-го и первой половине XIX века // Крестьянский строй. — Т. 1. — СПб: Беседа, 1905. — С. 157-295; Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России во второй половине XVIII-го и первой половине XIX века: [в 2 т.]. — СПб: Тип. т-ва Общественная польза, 1888; Семевский В.И. Крестьяне в царствование Екатерины II: [в 2 т.]. — М.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901, 1903.
2. Свод законов Российской империи: [в 12 т.]. — СПб: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1857. — Т. 9. Законы о состояниях. — 586 с.

3. Свод законов Российской империи. — СПб: Государственная типография, 1902. — Т. 9. Особое приложение. Положения о сельском состоянии. — 566 с.
4. Анцупов И.А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. — Кишинев: Картя Молдавенияскэ, 1966. — 262 с.
5. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — Т.1. — 633 с.
6. Ковальчук М.А., Тесля А.А. Земельная собственность в России: правовые и исторические аспекты XVIII — первая половина XIX вв. — Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2004. — 190 с.
7. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание первое: в 45-ти т. — СПб: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830.
8. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа. — М.: Изд-во РГГУ, 2001. — 575 с.
9. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполівидав УРСР, 1954. — 451 с.
10. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание второе: в 55-ти т. — СПб: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830—1885.

Лыкова В. В. Правовое положение государственного крестьянства Южной Украины в первой половине XIX ст. — Статья.

Аннотация. У данной статье автор рассматривает правовое положение государственных крестьян как единой социальной категории Южной Украины в первой половине XIX ст.

Ключевые слова: крестьяне, правовое положение, социальная категория.

Lykova V. V. The legal status of the Southern Ukraine state peasants of the first half of XIX century. — Article.

Summary. In the given article the author consider the question of the legal status of state peasants like united social category of the Southern Ukraine in the first half of XIX century.

Keywords: peasants, a legal status, a social category